

Etnikumok és kisebbségek az irodalomban

Grulich, Rudolf: *Volksgruppen und Minderheiten im Spiegel der Literatur.*
= *Europa ethnica*, 60. Jg. 2003. 1. H. 47–53. p.

A németországi Bad Kissingenben székelő Etnikai és kisebbségi kérdések Oktatási Központja 25 éves fennállása alkalmából irodalmi estet rendezett Közép- és Délkelet-Európa kisebbségeinek és multietnikus övezeteinek örökségéből. A műsor vezérfonalát adja közre a cikk.

Az első szakaszban az elsüllyedt multietnikus világok emlékeiből kerültek terítékre szemelvények. Ilyenek a Nobel-díjas, angol állampolgárként Svájcban élt osztrák íróemigráns, *Elias Canetti* (1905–1994) önéletrajzi írásai, amelyekben számot ad a spanyol (szefárd zsidó) nyelven beszélő, menekülésük hadrinápolyi jedirne)állomásán török kultúrával gazdagodott nagyszülőkről, saját, Ruszcsukban (Rusze), bolgár nyelvi miliőben eltöltött gyermekeveiről, aminek emléke bécsi felnőtt éveitől haláláig eleven ihlető erő maradt benne. A török uralom sok évszázados balkáni világának utolsó éveit ezek, amikor a birodalom másik végén az örmények szenvednek az oszmán iga alatt, míg nem az „ifjú törökök” modernizációs mozgalma, történelmi hódításaitól a balkáni háborúk, illetve a világháború balkáni eseményei során megfosztva, megmaradt területein európai típusú, laicizált nemzetállamot óhajt megvalósítani, és e cél érdekében megrendezik az örmény holokausztot a fél nemzet elhurcolásával és lemészárlásával. *Franz Werfel* (1890–1945) prágai német író ismert műve: *A Musa Dagh negyven napja* állít emléket a tragédiának néhány örmény hegyi falu hősiességének történetében. Werfel 1933-ban adta ki regény-eposzát, azóta is legismertebb alkotását a túlélők körében végzett sokévi kutatás nyomán. Kutatásaiban arra is fény derült: nem a török hétköznapi emberek kívánták az örmények vérért, sőt, számosan mentették, bújtatták őket saját katonaságuk előtt. A regényben árnyalatnyi törökellenes indulat sem fedezhető fel. Mégis, Werfel műve csak legújában, 1997-ben jelenhetett meg török nyelven. *Nikos Kazantzakis* (1885–1957), Nemzetközi Béke-díjas görög író Werfel nemzedékéből, a görögség török uralom alatti életéből (főleg kis-ázsiai környezetben), az együttélés vagy a felsőbbbséggel folytatott küzdelem valóságából merít majdnem minden elbeszélő művében. Talán legérdekesebb, többször érintett témája a török behatolás nyomán a Kaukázusban rekedt görög kolóniák helyzete és kései hazatérésük kísérlete. A Magyarországon kevésbé ismert, fiatalabb görög író, *Ilias Venesis* (1904–1973) műveinek középponti élménye is az egykorú kis-ázsiai görög–török világ, ahová a balkáni háborúk nyomán szerb és bolgár földről elkergetett moszlimok érkeznek, s ahonnan nem sokkal később menniük kell a görögöknek.

Az impozáns balkáni blokk mellett kevésbé eredeti válogatás szerepelt az Oktatóközpont műsorán a „nemzeti-etnikai kisebbség” minősítéssel mélyen aluldefiniált macedón, szlovén vagy a cseh költészetből (*Aco Sopov, France Prešeren, Petr Bezruč*). Igazi találat viszont *Ondra Lysohorski* (1905–1989), cseh és lengyel dialektusközi „lah” nyelven alkotó költő egy-egy sziléziai vallomása – a Kárpátok és a Szudéták találkozásánál. A volt Szovjetunió kisebb népeinek irodalmából az Azerbajdzsánból Bécsbe emigrált (Canetti környezetében feltűnt), csak újában felfedezett *Kurban Szaid* (1905–1942), valamint a ma is élő, oroszul író abház *Fazil Iszkander* (1929) kerül a képbe a szülőföldi környezetét bemutató művekkel. Valódi meglepetés, a legutóbbi évek termésékként, a horvát (német családból származó) *Lydia Scheuermann-Hodak* (1942) epikus metszete *Der*

Schlange um den Hals (2000) az 1991-es szerb–horvát összecsapások keresztüztüében került dél-baranyai magyar (!) falvak pusztulásáról.

A különböző égtájak olyan pásztázása, mint az ismertetett szemelvénytör alapján tett próbálkozás, érdekes találkozás- és metszéspontokat mutathat meg, múlt és jelen különös egybejártságát képes felvillantani. Kár, hogy ritka alkalom, amikor akad erre vállalkozó.

Komáromi Sándor

Günter Grass elbeszélő művei és a német „menekült-irodalom”

Beyersdorf, Hermann: Von der „Blechtrommel” bis zum „Krebstgang” – Günter Grass als Schriftsteller der Vertreibung. = Weimarer Beiträge, 48. Jg. 2002. 4. 568–593. p.

Az idős Nobel-díjas író képes új meg új meglepetésekkel szolgálni. Ezt példázza 2002-ben kiadott kisregénye, az *Im Krebstgang* (magyarul: *Ráklépcsben*, 2003) is, melyet Grass a Balti-tenger melléki német háborús menekültek legnagyobb, 1945-ös hajószerencsétlenségének szentelt. E művével azok szemében is nagyot „nőtt”, akik korábban nem szertették „résztvetlen” történelmi kritizmusát, és többször a szemére vetették a világháborús menekült-sors kérdéseit kerülő magatartását a német közelmúlt bűvárlása közepette, már csak azért, mert magának is volt része benne. Ámbár, mint az irodalomtörténész világhossza teszi: nem most először jelenik meg a menekült-téma Grass műveiben, a *Ráklépcsben* újsága csupán annyi, hogy ezúttal a súlypontba kerül.

Grass (sz. 1927) az 1918-ig Németországhoz tartozó (a háború idejére újra elfoglalt) Gdańskban (Danzig) nőtt fel. A várost mint a legitim német birtokban levő Pomeránia vagy Kelet-Poroszország egészét és Lengyelországot magát is, a Berlin ellen induló szovjet előrenyomulás során a Wehrmachtnek szinte futva kellett kiűritenie (miközben a leendő író mint 18 évesen besorozott újonc, a nyugati fronton amerikai fogságba esik), s a lakosság sem kívánja bevárni az oroszokat. A civil és a katonai hatóságok vállvetve igyekeznek megszervezni a menekülést, de az anarchiának nem lehet elejét venni. Az szinte mellékes, hogy a lakosság „német” karaktere olykor igencsak kétes: Grass esetében például a szorbsághoz közelebb álló, félig germanizált kasubok jelentik a gyökérzetet. Az író mindvégig ápolja ezt a kivételes identitást. 1944–45 rideg télén mindenesetre a lényeg: anarchiába fülő evakuálás, milliók fejvesztett menekülése szárazon és vízen. A megszálló ezt az önkéntes kiűritést végérvényes helyzetként fogadja el, magának vindikálva vagy Lengyelországnak szánva a területrészeket, ahova németek számára nincs többé visszatérés. (A lengyelektől, mint tudjuk, másutt vitat el területet.) A régiók etnikai szinképe nagymértékben átalakul. Hasonló, bár kevésbé elementáris a felbolydulás délebbre (akár már hónapokkal előbb), az okkupált és a német politikával szövetező államok külhoni németsege körében; esetükben a helyben maradó többség csoportjain a hitleri cselszöves kárvalottjaként fellépő vagy az együttműködésért „vezeklő” politikai elitek, a győztesek „oltalmába” kerülve, már a hitleri kapitulációt követően igyekeznek túladni – a kollektív kollaboráció vádjával vagy egyéb motívumok jegyében, kényszerkitelepipítés útján. Jugoszlávia totális népirtással válaszol háborús sérelmeire, a német etnikumnak csak egy hányada éli túl mint „szerencsés” menekült az eseményeket. Az exodus alanyai a keleti frontról, illetve hadifogságból, vagy részben a „jövátételi” kényszermunkából visszakerült magyarországi, romániai németek is, amikor Németországba bocsátják őket „haza”.

Ide tartoznak végül azok a galíciai, bukovinai vagy besszarábiai németek, akiknek szervezett, előzetes áttelepítését Németország a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán a háború korai szakaszán vállalja és hajtja végre. Az 1940-ben evakuált százazreket Lengyelország német benépesítésére szánt területeire viszik ideiglenes táborokba, ahonnan négy évvel később fejvesztve menekülnek tovább.

A viharos észak- és délkelet-német exodus különböző fázisaiban 1944. nyár vége és 1947 között zajlik, mintegy 12 milliónyi lakosságot érint. A népmozgás és mozgás Németország, kisebb részben Ausztria belső vidékeire irányul, persze egy részük nem jut el a célig, hiszen, főként a front-időszakban menekülőket, a körülményekből fakadóan súlyos veszteségek is érik. Egyik kulminációs pont kétségkívül a Balti-tenger melléki menekülés, amelyet Grass tematizál. Egészében a keleti, délkeleti kiűrés a németek középszerű és újkori, dinamikus „keleti kirajzásának” tragikus visszafordításaként írja tovább a jeles európai nemzet történelmét. Ténykörét, amely a fronteseményekkel meghatározott „menekült”-, valamint a fegyverletételtől datált „kitelepített” – (végeredményben szintén menekült) – kérdést öleli fel, német részről az „elűzetés” (Vertreibung) kifejezéssel foglalják egybe, ami az expatriálás eltérő formáit tekintve talán túláltalánosít. Teljes egyediségében a fogalom aligha adható vissza magyarul, jobb híján a legtágabb értelemben vett menekült-kategória áll rendelkezésünkre. A témát feldolgozó irodalom bevett „Vertreibungsliteratur” megnevezése szintén mint „menekült-irodalom” magyarátható. Tematikai ismérve: az elveszett, megsemmisült haza, a letűnt életvilág idézése (ennyiben a „szülőföld-irodalom” / Heimatliteratur vagy „tájirodalom” és főképp az etnikai regionalizmus rokona), az elvesztés, az átélt exodus keserűségével, fájdalommal. A fájdalom és harag persze könnyen téveszmés egyszerűsítéseknél köt ki, ami nem használ a művészi-eszmei ábrázolásnak. Öncsaló reflex a menekült-sorsot egymagában a szovjet, illetve a „felszabadított” országok részéről megnyilvánuló „ármánynak”, „bosszúállásnak” tulajdonítani, szem elől tévesztve a világegéshez vezető náci kalandorpolitikát, a német nép nevében meghirdetett faji leigázás, szisztematikus népirtás gyakorlatát. Az eszmei felelősséggel formált irodalomnak a trauma gyógyulásán túl (vagy akár ennek érdekében) adekvát szemléletre kellett találnia ahhoz, hogy kellő történelmi–erkölcsi ítéloerővel közelíthesse a nemzeti katasztrófa sorstanúságához. A saját „gyászmunka” belső kötelezettsége ez, akárcsak a még fájdalmasabb holokauszt-téma esetében. Ebben nem segített (a holokauszttal kapcsolatban sem) az új, kelet–nyugati hidegháborús szembenállás és vele Németország megosztása, amely röviddel a német kapituláció után hatalmába keríti a politikát és a közbeszédet. A németkérdés csak nyűg a két világrendszer, a két főhatalom stratégiai–politikai erőpróbái során. Nyugatnémet menekült-szervezetek hallathatják ugyan a hangjukat, az állami politika hosszú ideig nem nyúlhat át (nem is akar) a vasfüggönyön. Az NDK szovjet típusú rendszerében civil-szféra hiányában egyáltalán nem is létezik menekült-kérdés (legfeljebb a náci-korszak emigrációja értelemben), a közbeszéd (és az irodalom, mint például Anna Seghersnél) eufemizmussal él: „áttelepültek”.

Teljes egészében a téma csak a rendszerváltó kelet-európai blokk szétesésével nyeri el legitimitását, és jut el a történelmi rendezés küszöbére (erkölcsi – anyagi kárpótlás, európai integráció). Nem csoda, ha a menekült-irodalom hajtásai annyira késleltetve jelentkeznek. Az 1960-as, korai ’70-es évek próbálkozásai után, melyek falakba ütköznek, a reprezentatív műveket alapul véve, csak 1976-ban nyitja meg a sort Christa Wolf *Kindheitsmuster* (magyarul: *Visszaperelt emlékezet*, 1980) a sziléziai, illetve 1978-ban Siegfried Lenz *Heimatmuseum* című regény-eposza (magyar kiadása: *Honismereti múzeum*, 1980) a mazúri németek futásáról. (A mazúrok magukkal viszik a poggyászban az identitást jelképező néprajzi gyűjtemény egy-egy darabját, és az új hazában újra felépítik a mű-

zeumot.) A vonulat a rendszerváltás tájékán tetőzik, de termékenysége az utolsó megélőnemzedék és néha a leszármazottak erejéből máig is kitart. Ide illeszkedik Grass kései kisregénye is – miközben persze egyáltalán nem most először nyúl a témához.

Gdański háttérrel írt főbb korai művei: *Die Blechtrommel* (1959; *Bádogdob*, 1974); *Hundejahre* (1963; *Kutyaévek*, 2001) stb. – az 1920-as évekig visszanyúlva – groteszk fénytörésű korszakpanorámát adnak, amely természetesen érinti az 1944/45-ös eseményeket. Itt a közeledő front riadalma, a menekültáradat megindulása azonban csak a kor sok apokaliptikus elemének egyike. Idevágó epizódokat – akár az előzőleg megismert szereplőkkel – gyakran idéznek Grass későbbi, legkülönbözőbb kiindulású regényei, elbeszélései is. Írójuk ezeket a fejtetőre állított világ megannyi képi bizonyosságaként foglalja bele epikai szövetébe, alapvető történelmi szkepszisével őrizkedve attól, hogy „meghatódjék” a mögöttük rejlő tengernyi emberi szenvedés, nyomorúság okán. „Elidegenítő” módszerének eszköze: különböző szereplőivel, narrátoraival mindig valamilyen sajátos, kicsavart nézőszögből idézteni a történeteket. Grass módszere egyúttal kijelöli a „menekült”-téma határait is: kétségessé teszi egyáltalán a téma-kategóriát. Ilyen értelemben persze a téma kapcsán született valamennyi nagy írói alkotás mindig több és más, mint csak e téma feldolgozása: egyáltalán korregény, önéletrajzi regény, háborús regény stb. Grass karikírozó módszere *Unkenrufe* (1992; *Békaszó*, 1993) című kisregényében ölt legpregnansabb formát: ebben, az általa bizalmatlanul fogadott, egy pillanatra az európai közvéleményt is megosztó német újraegyesítés kapcsán, kajánul a még élő menekültek szülőhelyi temetkezését, illetve az elhalt milliók ottani újratemetését szolgáltató üzleti vállalkozás virágzó felfutásának abszurd lehetőségével játszik el („végső jóvátétel”).

A menekült-témát meg-megérintő művek után a *Rákmenetben* című opus tényleg egészében ezt a sorskérdést vállalja fel, s még a részvétet sem tagadja meg a szenvedőktől, az áldozatoktól. Grass nyilvánvalóan a változó közbeszéddel is halad. Jó ideje már feszítő társadalmi igény a nemzet saját veszteséghányadának számbavétele (egy nemzetrészt elűzése, a területvesztés mellett a harcok irdatlan embervesztése, a városok terrorbombázása, a kapituláció után az ország területi, politikai kettészakítása), még ha a sok évtizedes felelősségviselést a nevében elkövetett mérhetetlen bűnökért ezután sem háritja el. A kisregény tárgya: a Gdynjából Kielbe tartó Wilhelm Gustloff hadihajó majdnem tízezer menekült-utasának sorsa a hajó orosz megtorpedózása után. 1944–45 telén sok menekült-hajó útra kelt, melyek közül nem ez az egy veszett a vízbe utasaival. Grass több nézőpont párhuzamával áll helyt a kép teljességéért, a beszámoló összembeni hitelességéért, közöttük a tudatlanságban felnövő utódnemzedékek neonáci elhajlásával szembesülő gondolkodásával.

Komáromi Sándor